

РОЗВИТОК ОЦІННИХ ЗНАЧЕНЬ У СТРУКТУРІ БЕЗОСОБОВО-ІНФІНІТИВНИХ РЕЧЕНЬ

У сучасних синтаксичних дослідженнях актуальним є погляд на речення як багатоаспектну одиницю, що передбачає врахування її формальної, семантичної та комунікативної організації. Мовному знаку притаманний дуалізм, який полягає в тому, що одна синтаксична схема може оформляти різні смислові структури, а різні синтаксичні конструкції можуть передавати однотипний зміст [1, 4]. Явище невідповідності змісту та форми притаманне й безособово-інфінітивним реченням – конструкціям із суб'єктивно-модальним компонентом і постпозитивним інфінітивом. Це структури на зразок: [*Хоч би вони як не розписували, а*] **нам не можна йти**: [*нам суть удобно,] нам ніколи!*] (Г. Квітка-Основ'яненко); [*– Чекай, Гавриле,]* **треба розібратись** (Ю. Яновський); *Йому хотілося вийти на свіже повітря з цієї душною кімнати, [де все пропахло тютюном]* (Н. Рибак). Такі речення характеризуються модальною співвіднесеністю між суб'єктом та його потенційною дією і передають значення можливості/неможливості, необхідності/непотрібності, бажаності/небажаності. Серед безособово-інфінітивних конструкцій виділяються речення, у яких суб'єктивно-модальне значення послаблюється або ж втрачається, натомість структура набуває оцінного змісту. Вони привертали увагу синтаксистів, однак оцінне значення в їх структурі не стало предметом спеціального дослідження й не вивчалось з боку способів і засобів вираження в мові.

Метою статті є виявлення оцінних значень та визначення засобів їх вираження в структурі безособово-інфінітивних речень сучасної української мови.

Структура безособово-інфінітивних конструкцій може оформлювати оцінні висловлення. При цьому простежується нейтралізація суб'єктивно-модального значення в тих конструкціях, у яких позицію модального компонента заповнюють лексеми **треба** та **можна**.

Втрата прямого значення необхідності здійснення дії характерна для

реченневих одиниць на зразок: *І треба ж було так впасти!* Більшість таких структур є окличними (хоча трапляються розповідні та питальні) і містять зв'язковий компонент, що виражає переважно значення реальної модальності минулого часу, наприклад: *Щось та буде!* *І треба ж було цим паничам потрапити перелізти доконче в мій садок, зайти до моєї господи несподівано й негадано в таку пізню добу!* (І. Нечуй-Левицький).

Рідкісністю відзначаються безособово-інфінітивні конструкції з нульовою формою дієслова-зв'язки, наприклад: *Чую вже: ось-ось зведусь на ноги. Просто ж божевілля!* *І треба так на вересень злягти* (І. Драч); *Ядвіга стояла у натовпі, захоплено стежила за кожним рухом свого Геника...* *І треба ж бути таким красивим мужчиною!* *[Та ще й головою колгоспу!]* (В. Яворівський).

Мовознавці, у поле зору яких потрапляли згадані речення, визначали їх значення як негативне: "несхвалення, незадоволеність, жаль із приводу недоречності чи незакономірності чогось" [5, 217], передача негативного ставлення до повідомлюваного [3, 246]. Проте чітко закріпленого значення за такими конструкціями в сучасній українській мові немає. Залежно від контексту вони можуть мати як негативне значення (розчарування, неприйняття ситуації, нарікання на долю, осуд), так і позитивне (радість, подив, захоплення). Наприклад, пор.: *Треба ж було природі в дійсності створити для мого фільму такі ідеально точні риси [– випадок?]* (М. Вінграновський); *[Оту нещасну ковбасу із салом, яке Наталочка ретельно виколупувала і складала купкою на тарілці, Софія купила, вистоявши понад три години в довжелезній черзі, ще й тішилася] – треба ж, [так пощастило, не на свята, не на Новий рік, а звичайного дня...]* (Л. Романчук) – позитивне значення; *[Перед самим нападом нашу артилерію якраз на ремонт відвели.] Треба ж додуматись...* (О. Гончар) – негативне значення.

Безособово-інфінітивні реченнєві одиниці зі словом **треба**, позначені негативною оцінкою, можуть обтяжуватись некатегоричним звинуваченням. Об'єкт звинувачення при цьому мислиться абстрактно: у першу чергу вина падає на збіг обставин, а вже потім на особу, наприклад: *[Його (кума) нога вже без гіпсу, але ходити йому ще важко –] і треба ж було так зіскочити!* (В. Рибачук) –

пор.: "Кум так погано зіскочив" – "Кум поганий (неуважний, роззява), бо зламав собі ногу"; [*Сьогодні Лерро почував себе особливо самотнім у своєму кабінеті.*] *І треба ж було подзвонити цьому Лемке!* (Ю. Дольд-Михайлик) – пор.: "Лемке подзвонив так невчасно" – "Лемке поганий, бо подзвонив невчасно".

Речення з незаміщеною позицією інфінітивного компонента відзначаються більшою емоційністю, наприклад: [*Та сталося не в Києві – сталося тут.*] *І треба ж було!* (І. Драч); *Це ж треба – [на своєму обійсті – туди не ступи, того не торкайся...]* (П. Щегельський).

Різняться відтінками в значенні від попередніх безособово-інфінітивні речення на зразок: *Треба ж було з кимось посваритись!*. Таким конструкціям притаманний відтінок розуміння, виправдання поведінки (якщо йдеться про дії мовця чи осіб, до яких мовець відчуває симпатію) або прихованого осуду (якщо йдеться про ненормативну поведінку осіб, несимпатичних мовцеві). З речення [*Оперезав коня нагаєм невідомо за що.*] *Треба було ж на комусь злість зігнати* (Н. Рибак) зрозуміло, що мовець правильно визначає емоційний стан третьої особи – злість. Висловлення кваліфікується не як виправдання, а як прихований осуд, оскільки об'єкт оцінки не імпонує мовцю. Так, осуд, бажання викликати почуття провини в слухача притаманне реченню [*Та не кричи, бо ти собі горло порвеш. Їхав так довго, приїхав так здалека, втомився, здоровивсь, припав пилом,*] *а тут треба доконче розмовляти й кричать!* (І. Нечуй-Левицький). Для реченнєвих одиниць зі словом **треба**, що виражають розуміння, осуд, характерним є функціонування підсилювальної частки **ж/же**, наприклад: [*Втім, на мені вже була легенька болоньєва куртка, яку я прихопив з чужого плеча не задля вдяганки, а тільки заради кишень*] – *треба ж* було кудись покласти подарунки для Сміта і Вессона (В. Шкляр); [*Отоварювалась. Аванс дали –*] *треба ж* було витратити (Н. Тисовська).

Отже, безособово-інфінітивні речення з модальним словом **треба** можуть маркувати негативні оцінні значення: несхвалення, невдоволення, некатегоричне звинувачення, осуд та позитивні: радість, подив, розуміння, виправдання поведінки.

У безособово-інфінітивних конструкціях із лексемою **можна** теж простежується послаблення суб'єктивно-модального значення при вживанні їх для прихованого звинувачення. Так, речення *[Ви не готові?] Та за два місяці цей матеріал можна було вивчити напам'ять!* (з усного мовлення) означає не скільки можливість здійснення дії, скільки осуд слухача як безвідповідальної, ледачої, несерйозної людини: "Ви не вивчили матеріал, який можна було вивчити за два місяці напам'ять" → "Ви погана (безвідповідальна, ледача, несерйозна, нерозумна і т.д.) людина". Висловленням *На такі гроші можна б викохати п'ятеро дітей не дуже благородних* (І. Нечуй-Левицький) теж імплікується осуд. Конструкцією *[Отже, день, цілий день буде в його розпорядженні.] А за день можна гори перевернути* (Ю. Дольд-Михайлик) мовець каже не про можливість перевернути за день гори, а оцінює день як велику ємність часу.

Активно функціонують у сучасному розмовному мовленні речення на зразок *Можна подумати, що ви сумували без неї!* Такі структури мають фамільярний, іронічний відтінок. Мовець почуває себе дещо зверхньо і впевнено, дозволяючи собі імпліцитні напади-звинувачення в нещирості і брехні, адресовані слухачу. Так, наведений приклад означає "Не удавайте, що ви сумували без неї!". У реченні *[– Ну навіщо нам ці клопоти, цей плач уночі, ці пелюшки!]* – *Можна подумати, що ти чув, як уночі плакала Наталочка, прав пелюшки!* (Л. Романчук) мовець, обурений словами співрозмовника, який приписує собі те, чого не робив; висловлення приховує звинувачення в нещирості, ледачості, байдужості.

Конструкцією зі словом **можна** може імплікуватись оцінка дії, стану як задовільних. Так, у реченні *В нім (карцері) можна сидіти* (І. Багрянний) йдеться не стільки про можливість сидіння в карцері, скільки про задовільні умови для перебування там. Аналогічне значення мають речення на зразок *Та тут можна жити!*.

Безособово-інфінітивні конструкції з лексемою **(не) можна** та інфінітивом, заміщеним дієсловом на позначення номінації часто використовуються у функції евфемізму, наприклад: *Отже, переддень великого сімейного свята в родині Бертольдів ніяк не можна було назвати веселим* (Ю. Дольд-Михайлик) – пор.:

"Отже, переддень великого сімейного свята в родині Бертгольдів був не-веселим".

Таким чином, непрямі безособово-інфінітивні речення з модальною лексемою **можна** можуть: маркувати осуд, іронію; передавати оцінку дії чи стану як задовільних.

Посиленню оцінних значень у безособово-інфінітивних реченнях може сприяти лексичне наповнення інфінітивного компонента. Наприклад, реченнєва одиниця [*– Чи ти й досі на мене сердитися після вчорашнього? –*] *Нема мені часу сердитися*, [*– промовила вона (Марта) рівним твердим голосом*] (І. Нечуй-Левицький) передає образу мовця, адже для того, щоб сердитися, не потрібно мати час. Непряме значення тут зумовлює ситуація та заміщення інфінітива лексемою **сердитися**.

Н.Д. Арутюнова помітила в мові явище взаємонаближення градуальної негативної оцінки та заперечення, що виявляється в передачі мінімуму бажаної ознаки як її відсутності (*Ребенок плохо ел = Ребенок ничего не ел* (рос., приклад Н.Д. Арутюнової. – І.Ш.)) [2, 224]. У сучасному розмовному мовленні функціонують прономінальні безособово-інфінітивні речення, на яких можна простежити це явище. Йдеться про структури на зразок: *На тому весіллі не було що їсти* (з усного мовлення) – пор.: "На весіллі не було їжі, яку б хотілося з'їсти", "Їжа була несмачна"; *На вечірці не було на кого дивитися* (з усного мовлення) – "На вечірці були люди не варті уваги (негарні, нецікаві і т.д.)"; [*– Відпочили називається!*] *Та там не було на кого плюнути* (з усного мовлення) – пор.: "Там зібрались люди настільки нехороші, що серед них не було навіть того, хто був би вартий, щоб на нього плюнули". Такі речення мають відтінок певного розчарування чи роздратування з приводу невідповідності між очікуваним та наявним станом речей. Вони виконують функцію перебільшення, несуть у собі імпліцитну негативну оцінку певних осіб чи явищ і розраховані вплинути на емоції слухача, щоб домогтись від нього співчуття.

Оцінне значення домінує в реченнєвій одиниці [*Квартирку зачинено, й зовсім нічим було дихати* (М. Хвильовий)], яка не означає неможливість дії через відсутність повітря. Мовець тут повідомляє про високий ступінь несвіжості

повітря та про нестерпність перебування в задусі: "Повітря тяжке" → "Перебувати в приміщенні з тяжким повітрям нестерпно". Реченням [*І нігде ні садочка, ні квіток!*] *Нема на чому спинить ока, [нема на чому одпочити душі!]* (І. Нечуй-Левицький) передається не просто відсутність об'єктів, які можна було би бачити, а відсутність об'єктів, які б суб'єкт хотів побачити – тих, що могли б порадувати око. Водночас конструкція імплікує негативну оцінку побаченого. Аналогічно й у реченні [*– Злидота така,*] *нічого й потягти!* [*– сердито грюкнув один віком і лайнувся зло*] (А. Головка) мовець інформує слухача не про неможливість крадіжки через відсутність предметів, які б можна було вкрати, а про неможливість украсти через відсутність предметів, які б хотілося вкрати. У контексті осуду вживається й реченнева одиниця [*Ні, це не людина. Звідки вона така взялася? Невже у неї також є батько, мати, невже вона у материнських муках народжувала сина? Не може бути... Софія зачинила двері.*] *Ні з ким тут розмовляти* (Л. Романчук), якою мовець демонструє негативне ставлення до особи: "Людина настільки погана, що не треба/марно розмовляти з нею".

Негативну оцінку часто передають прономінальні безособово-інфінітивні структури, вжиті з метою перебільшення, наприклад: [*Це поки штепсель у розетці – він (комп'ютер) розумний, а вимкни струм – мертвий.*] *Нема на що дивиться: [таке собі – сіренький ящичок та невеликий екран]* (П. Щегельський).

Прономінальними безособово-інфінітивними конструкціями зі значенням можливості здійснення дії на зразок [*– То вона комуністка?*] *Мамі було від чого побліднути* (Ю. Винничук) передається оцінка ситуації як ненормативної чи вражаючої. Так, у наведеному прикладі підкреслюється сила вияву ознаки чи дії: "Мама поблідла, і це не дивно" ← "Повідомлення настільки сильно вплинуло на маму, що вона поблідла" → "Мама сильно поблідла". Реченням [*Перед Пьотровою пляц куди здоровий! всього розгону туди й назад буде мало не з верству:*] *було де сили попробувати* (А. Свидницький) мовець підсилює перебільшену оцінку: "Пляц такий здоровий, що було де сили попробувати".

Таким чином, у структурі безособово-інфінітивних речень можуть розвиватися оцінні значення, що послаблюють або руйнують суб'єктивно-

модальні значення. При цьому оцінне значення постає контекстуально зумовленим. З одного боку, його набуває обмежене коло модальних лексем (можна, треба, нічого), з іншого, – для формування оцінної семантики релевантним виступає лексико-семантичне наповнення інфінітивної позиції.

Література

1. **Арват Н.М.** Про асиметрію простого речення // Мовознавство. – 1978. – № 2. – С. 37-43.
2. **Арутюнова Н.Д.** Типы языковых значений. Оценка. Событие. Факт. – М.: Наука, 1988. – 340 с.
3. **Изменения** в системе простого и осложненного предложения в русском литературном языке XIX века. – М.: Наука, 1964. – 499 с.
4. **Ломакович С.В.** Займенниково-співвідносні речення в сучасній українській мові: Дисертація... д-ра філол. наук: 10.02.01 / Терноп. держ. пед. ін-т. – Тернопіль, 1993. – 382 с.
5. **Русская** грамматика. – М.: Наука, 1980. – Т. 2: Синтаксис. – 709 с.